

вақиёларда суw жағасидаги халіқтн сол gezdegi bas tirishilik tarawı balıqshılıq bolğan. Ondağı waqıyalarda kóplegen balıqshılıqqa tiyisli terminlerdi ushiratsa boladı.

Bizler shúkirimiz-ǵo, *balıq-shabaǵımız* bar degendey áytewir. Jerge asımız bar degen mazmundı beredi.

“*Bekireniń bel kespesin jemegen basım, qoydıń quyqasına tap bolǵanımdı aytsa-á!*” degen eken qoy góshin jegisi kelmey. Sol aytqanday hesh bir awqat balıqqa jetpeydi-aw! Durıs ájaǵa sebebi, suwda patas, mákiriw zat joq – taza. Sonlıqtan da adamlar *balıqtı beyishten shıqqan beyishiy* deydi.

“Usınsha tamashadan qalıp, sholanda júre berip, ákeńdi balıq óltirip pe edi, Ámet!” dep qunish óz-ózin sógip, *mardan ishinde tıshqanday* qurdı aylanıp, zır juwırıp júr. Mardan bul – uslangan balıqlardı salıp qoyatuǵın adam beline keletuǵın jekennen toqılǵan úlken ıdıs. Bul jerde adam halatın bildiriw ushın mardan sózi menen kórkem súwretlew quralı – teńew jasalıp atır, yaǵnıy biyjay bolıw, taqatsızlanıw.

Balıqtıń jarılǵan torsıldaǵınday birden pissıymasa da, ádewir sháshti qaytıp juwap berdi. Torsılda bul – balıqtıń ishindegi hawa toltırılǵan aǵzası, ol suw astında dem alıw kerek boladı. Bunda da teńew usılı menen adam halatın bildiriw ushın qollanıw tur.

“Bersem, *bir balıqtıń uwıldırıǵınday*-aq zat berippen. Bunda sıyǵa kóp sawǵa bergende qollanıladı.

Ádebiyatlar

1. Abdinazimov Sh. Qaraqalpaq tili tariyxı 5120100 - Filologiya ham tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq filologiyası) baǵdar talabaları ushın sabaqlıq. –Nókis: “Sano-standart”, 2018.
 2. Iskenderova Ye. Qaraqalpaq tilindegi zoonimlerdiń lingvomádeniy analizi, filologiya pánleri boyınsha filosofiya doktori (PhD) dissertaciya. –Nókis: 2023.
 3. Matmuratov Q., Terbenbes (roman). –Nókis: “Bilim”, 2004.
 4. Nuranova S., Qudaybegenov M. Asan Begimovtıń “Balıqshınıń qızı” romanında balıqshılıq kásibine tiyisli sózlerdiń qollanıwı. //Evrasiyskiy jurnal akademicheskix issl. 2023. T. 3. №.5 4-qism. – S. 173-178.
 5. Shinnazarova S. Qaraqalpaqstanńıń Qanlıkólmayǵındaǵı qaraqalpaqlardıń sóylew tili ózgeshelikleri, filologiya pánleri boyınsha filosofiya doktori (PhD) dissertaciya. –Nókis: 2019.
 6. Yusupova B. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası, Oqırw qollanba. –Tashkent: “Tafakkur qanoti”, 2014.
- REZYUME.** Maqolada balıqchilik sohasidagi zoonim komponentli terminlar qoraqalpoq tilida misollar va mazmun-mohiyatlari keltirildi. Insonning harxil xususiyatlari balıq zoonimi orqali tasviriy uslubda qo‘llanilishi talqin qilindi.
- РЕЗЮМЕ.** В статье были представлены примеры и значения терминов-компонентов зоонимов в каракалпакском языке. Было интерпретировано, что различные характеристики человека используются описательным образом через зооним рыбы.
- SUMMARY.** In the article, examples and meanings of zoonym component terms in the Karakalpak language were presented. It was interpreted that various characteristics of a person are used in a descriptive way through the zoonym of fish.

ТҮРКОЛОГИЯДА РЕҢ АҢЛАТЫҰШЫ ЛЕКСЕМАЛАРДЫҢ ҮЙРЕНИЛИҰ ТАРИЙХЫ

Ш.А.Оразымбетова – докторант

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: түркология, ранг белгилари, этимология, топонимика, чоғиштирма тилшунослик, лингвокултурология.

Ключевые слова: түркология, цветообозначения, этимология, топонимика, сопоставительная лингвистика, лингвокульту-рология.

Key words: turkology, color designations, etymology, toponymy, comparative linguistics, linguoculturology.

Хэзирги күнде тил билиминде рең билдиретуғын лексемаларға қызығыўшылық артып бармақта. Бул бағдарда тил билиминде дүньяның рең көриниси хэм рең лингвистикасы сыяклы салыстырмалы жаңа түсиниклердиң кэлипlesiўи хэм раўажланыўына салмақлы үлес қосқан түрколог-изертлеўшилердиң хызметлерин айрықша атап өтиў керек.

Түркий тиллердеги рең белгилериниң көпшилиги улыўмалық тамырларға ийе болып, түркий менталитетти сәўлелендириўдиң әйемги қуралы болып есапланады. Түркий рең белгилериниң семантикасы, этимологиясы, ономастика хэм топонимикада қолланылыўы, сондай-ақ, рең белгилериниң геосимволика менен байланысы А.Н.Кононовтың мийнетлеринде хэр тәреплеме анализленген. Атап айтқанда, қара "черный" ақ "белый" көк "синий, зеленый", "сари" желтый, "кызыл" "красный" сыяклы рең белгилериниң символикасы хэм олардың түркий тил системаларының миллий өзине тәнлигин билдириўдеги орны хаққында пикир билдиреди. Автор аўыспалы мәнилер тийкарында болған ассоциациялар түрли түсиниклик қатнасы хэм

муўапықсызлығы менен характерленеди, деген жуўмаққа келеди. Бул ассоциациялар тийкарында, бир тәрептен, сөзликлер тәрпинен атап өтилген, екінши тәрептен, белгили бир тил ийелериниң санасында жа-сырынған "символлық мәнилер" деп аталатуғынларын ажыратыў мүмкин [6].

Бул мийнет түркий тиллердеги биринши мәрте рең символикасы хаққында мәселе қойылғаны хэм метафоралық мәнистин пайда болыў жоллары көрсетилгенлиги себепли кейинги түрколог изертлеўшилер тәрпинен терен баҳаланбақта.

А.Т.Кайдаровтың жумысында рең белгилеўшилер лексика-семантикалық топарының қазақ халқының тарийхы, руўхый хэм мәдений турмысы, миллий психологиясы хэм санасы, үрп-әдет хэм дәстүрлери менен тиккелей байланысы анықланады. Автордың атап өткеніндей, тек ғана рең белгилери емес, ал олардың өзіне тән миллий уғым менен қыйынласқан аўыспалы мәнислеринен кеңнен пайдаланыў да үлкен роль ойнайды [5:8].

Топонимика тарауындагы изертлеулер менен де рең билдиретугын лексемаларды үйрениуге салмакты үлес косылды. О.Т.Молчанованың «Топонимический словарь Горного Алтая» сөзлиги топонимлер курамындагы рең белгисиниң колланылыуына арналған болып, ол улыўма түркий топонимиканы үйрениуге үлкен үлес қосқан [9:310].

Изертлеуши Л.А.Наханова Орхун-енисей естеликлериниң тарийхий-семантикалық топонимлериндеги рең белгилеу системасын таллап, әйемги қалалар, халық жасау орынлары, таулар, дәрьялар, шыңлар, ойпаттықтар атларындагы рең белгилеулері анау ямаса мынау халық көзқарасының өзине тән концепти болып, қоршаған орталық ҳақында мийрас етип алынған түсиниклердиң өзине тәңлигин сақлап қалады ҳәм әуладтан әуладқа жеткерип отыратуғынын атап өтеди [12: 96].

Рең белгилери символикасы талқылауы тек тилшилер емес, ал этнографлар, мәдениеттанушылар ҳәм тарийхшылардың да изертлеу объекти болып есапланады. Соның ишинде, Л.Л. Габишева кызыл реңниң символикалық мәнислери ҳәм оның лексикалық белгилерин түркий халықлар дүньясының мифопоэтикалық көринисинде, соның ишинде, якутлардың «Олонхо» дәстаны мысалында көрип шығады. Автор "Фольклор сөзи ҳеш қашан тилдиң қандай да бир хронологиялық кесими менен шегараланбайды ҳәм мәдени тәжірийбени әуладтан-әуладқа жеткерийде үлкен әхмийетке ийе. Оның семантикалық өзгешелиги жоқары ассоциациялық потенциалы ҳәм соның нәтийжесинде символизмге "бейимлиги" болып табылады", деп жазады [4:179].

Қырғыз тилин изертлеуши К.Саматовтың мийнетлеринде ҳәм хроматикалық, ҳәм ахроматикалық рең атамаларының функциональ-семантикалық өзгешеликлері бойынша бир қатар излениулерди бақлау мүмкин. Рең лексемаларының этимологиясы ҳәм семантикасы мәселелери менен шуғылланып, ол тийкарғы лексемалардың ҳәр бирине бир қатар коннотативлик мотивленген семаларды таңлайды ҳәм бул арқалы қырғыз лексикографиясының лингвомәдениетлық базасының бекем-лигин ҳәм әйемгилегин атап өтеди [13].

Рең белгилериниң когнитивлик тәбиятын үйрениу ушын ассоциациялық эксперимент кең қолланылады, соның ишинде, қазақ тилиндеги рең белгилерине де. С.Абдраманованың «Basic Color Terms in the Kazakh Language» ("Қазақ тилиндеги тийкарғы рең терминлери") мақаласында қазақ тилиндеги рең белгилеудің тийкарғы курамы қазақ тилинде сөйлеуши жаслар арасында тәжірийбе өткерий тийкарында анықланады. Изертлеу нәтийжелерине бола, қазақ илимпазлары тәрәпинен текстлер анализи тийкарында тийкарғы рең белгилеушилердиң курамын анықлау ҳәм есаплауда анау ямаса мынау рең белгилеушилердиң қазақ тилинде сөйлеуши жаслар ушын қандай әхмийетке ийе екенлиги арасында айырым айырмашылықлар анықланды [1].

Р.Т.Муратовтың жумысында түркий тил билиминде биринши мәрте тек ғана тийкарғы рең белгилери ушын лексемалардың пайда болыу машқаласына емес, ал реңниң жарқынлық, тойынғынлық, ашықлық ҳәм теренлик сыяқлы параметрлері ҳәм түслерин (оттенек) көрсетиу ушын атамалардың пайда болыу мәселелерине де тоқтап өтилген. Соның ушын түркий тиллериндеги таяныш рең белгилери пратүрк тийкарына ийе болып, олардың көпшилиги реконструкцияларға гөре Алтай дәуирине барып тақалады. Оларға автор қызыл 'красный', һары 'желтый', йәшел 'зеленый', күк 'синий', ак 'белый', қара 'черный', һоро 'серый', көрән 'коричневый', бурий', қуыр, диал. қуңғыр, қуыр, көңгөр, көңгөрт 'бурий, коричневый', ал 'алый, розовый', ала 'пестрый' сыяқлы рең белгилерин киргизеди [10:20,21].

Б.А.Мусуковтың мақаласында улыўма түркий рең лексемаларының коннотатив системасын қурыудың тийкарғы принципери баян етилген: "Барлық түркий тиллерде "тийкарғы" рең атамаларының ассосиатив қолланылыуындагы параллелизм бақланады, мәселен, "ак" унамлы коннотацияларды анық көрсетеди. Мысалы: сют бетли акь «молочного цвета», акьсуйэк «аристократ» (қараим.), акь ёзден «знатный, родовитый», акь майрам «белый праздник» (кирг.); «қара» қарама-қарсы коннотацияларды сақлап қалады: қара ниет «черные намерения» (кар.-балк.), гага јег «прах, тлен» (др. тюрк.), гага јел «сильный неистовый ветер» (др. тюрк.) [11].

Рең аңлатыушы лексемалардың этимологиялық, лингвокультурологиялық талқылауына бағышланған мийнетлерден тысқары, оларды салыстырмалы талқылауға бағышланған бир қанша жумысларда бар.

Алтай тилиндеги рең белгилери А.Н.Майзина шығармаларында узақ тууыс тиллердиң бири болған монгол тили менен салыстырылған. Алтай рең белгилери тийкарғы түркий атларды да, монголша өзлестирмелерди де, сондай-ақ улыўма түркий-монгол қатлам атамаларын да өз ишине алады [7:42].

Қазақ тилин изертлеуши М.Д.Абжапарова өзиниң илимий изертлеу жумысында қазақ ҳәм алтай тиллериниң рең белгилеу системаларын дүзиуде улыўмалық тарийхий тамырлар менен байланыслы уқсаслықты атап өтеди, сондай-ақ, ҳәзирги дәуирде қазақ ҳәм алтай халықларының еркин мәдениет-тарийхий рауажланыуы процесинде пайда болған айырмашылықларды анықлайды [2].

Соңғы ўақытлары салыстырмалы талқылауға бағышланған жумыслар арасында түркий тиллердиң рең лексемаларын тууыс емес тиллер болған рус, англис, япон ҳәм басқа тиллер менен салыстырыу тенденциясы бақланбақта.

Л.М.Топоеваның жумысында англис ҳәм хакас тиллеринде ак/қара рең белгилери менен турақлы сөз дизбеклеринде адамның қасийетлери үйрениледи, дүняның рең концепциясы еки түрли лингвомәдениеттағы бирдей рең белгилери салыстырыу тийкарында қарастырылады [14].

С.Айтқазының "Рең концептиниң лингвомәдениет тәбияты (қазақ, англис, қытай тиллери материаллары тийкарында)" диссертациясы [2011] тууыс емес қытай, англис ҳәм қазақ тиллеринде рең белгилерин ассоциатив түсиниу машқалаларына бағышланған. Атап айтқанда, қазақ мәдениетинде сары рең байлық, молшылық ҳәм жаслық белгиси болып есапланады. Инглис тилинде көре алмайшылық, сатқынлық, турақсызлық ҳәм байлық сыяқлы семаларды ушыратуу мүмкин; қытай тилинде болса лаўазым ҳәм жоқары мәртебеликти аңлатыуы мүмкин [3:24].

Өзбек ҳәм рус тиллериндеги рең билдиретугын лексемалардың салыстырмалы анализи А.Мамировтың мақаласында баянланған. Еки салыстырылып атырған тиллерде рең мәнисине ийе сөзлердиң коннотациялық өзгешелигин үйренип, автор ҳәм семантикалық, ҳәм структуралық жақтан бир-бирине сәйкес келетугын турақлы сөз дизбеклерин белгилейди: қора кун – чёрный день, қора меҳнат – чёрная работа, оқ билак – белоручка. Бунда бирдей рең компоненти қатнасады. Бирақ, соның менен бирге, айырым рең атамаларының лексикалық дүзилиси ҳәм образлы системасында көплеген нәзик мәселелер бар болып, олар еки халықтың ҳәр қыйлы мәдениет өзгешеликлері менен түсиндириледи. Өзбек тилинде "күк" сөзи үш рең: синий, зелёный, голубой (ср.: күк осмон – голубое небо, күк чой – зелёный чай, күк дөнгиз – синее море) мәнислерин параллель түрде бирлестириуи мүмкин [8].

Солай етип, рең белдириуши лексикалық бирликлердиң структуралық-семантикалық өзгешеликлері

лингвомәдениеттануы, этнолингвистика, салыстырмалы лингвистика хәм басқа да пәнлердің ең зәрүр хәм әхмийетли темаларынан бири болып қалмақта. Бул бағдарда түркий тилшилердің рең лексемаларын салыстырмалы-тарийхый, салыстырмалы, мәдений аспектлерде үйрениўдеги хызметлери үлкен

әхмийетке ийе. Изертлеўлер анализи көп жағынан түркий тиллердің рең аңлатыўы семантикалық структурасының уксаслығын дәлилесе де, айырым түркий халықлар дүнясының тил көринисине синдирилген өзине тән концептуаль өзгешеликлерин кемситпейди.

Әдебиятлар

1. Abdramanova S. Basic Color Terms in the Kazakh Language. SAGE Open. April-June 2017: 1–8. DOI: 10.1177/2158244017714829.
2. Абжапарова М. Д. Значение цветоименований в казахском языке в сравнении с алтайским, татарским, английским и русским языками // Вестн. НГУ. Серия: История, филология. 2018. Т. 17, № 2: Филология. -С. 115–122.
3. Айтқазы С. Түр-түс концептісінің лингвомәдени табиғаты (қазақ, ағылшын, қытай тілдеріндегі материалдар негізінде) (Лингвокультурная природа концепции цвета (на материалах казахского, английского, китайского языков)). Фил. ғ. Ph.D. док. дис. –Алматы: 2011. 324-б.
4. Габышева Л.Л. Пространство и цвет в мифопоэтической картине мира (на материале якутского эпоса олонхо) // Лингвистика и школа – IV. К 90-летию со дня рождения Михаила Викторовича Панова (1920–2001): М-лы Всерос. научно-практ. конференция 1–3 ноября 2010 г. Барнаул, 2010. -С. 174–180.
5. Қайдаров А. Т., Ахтамбердиева З.Т., Омирбеков Б. Түр-түстердің тілдегі көрінісі (Лингвистическое представление цветов). Алматы: «Ана тілі», 1992. 158-б.
6. Кононов А. Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках // Тюркологический сборник 1975. -М.: «Наука», 1978.
7. Майзина А. Н. Семантическое поле цветообозначений в алтайском языке (в сопоставлении с монгольским языком). Горно-Алтайск, 2008. -С.263.
8. Мамиров А. Сопоставительный анализ колористической лексики в русском и узбекском языках. // Зарубежная лингвистика и лингводидактика. Issue 2 № 1 (2024) / ISSN 2181-3701.
9. Молчанова О. Т. От слов к алтайским топонимам: когнитивный и семантический подходы // Социальные и гуманитарные науки. Сер. 6. Языкознание. 2007. -С. 309–318.
10. Муратова Р. Т. Цветообозначающая лексика башкирского языка в структурно-семантическом аспекте // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2021. № 3. -С. 122–129.
11. Мусуков Б. А. Лексико-семантические особенности цветообозначающих прилагательных в тюркских языках (на материале карачаево-балкарского языка) // Фундаментальные исследования. 2014. № 5-5. -С. 1121-1126; URL: <https://fundamental-research.ru/ru/article/view?id=34057> (дата обращения: 31.07.2024).
12. Наханова Л. А. Историко-семантическая интерпретация топонимов в Орхон-Енисейских памятниках: Дис. ... д-ра филологии. Астана: ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, 2014. -С.185.
13. Саматов К. Лексемы, выражающие ахроматические цвета ак «белый», кара «черный» и боз «серый» в кыргызском языке // Вестник КРСУ. Филологические науки. 2019а. Т. 21. № 1. -С. 97–109.
14. Топоева Л. М. Характеристика человека в устойчивых словосочетаниях с компонентом цветообозначения белый / черный в английском и хакасском языках. // Символ науки. 2018. № 4. -С. 57–60.

РЕЗЮМЕ. Мақола түркий тилларнинг тилшунослиқда нисбатан янги бўлган ранг лингвистикаси соҳасидаги илмий изла-нишлари шарҳига бағишланган. Турли умумтүркий катлам тилларидаги ранг-тус билдирувчи лексемалар тадқиқи таҳлили шу-ни кўрсатдики, түркий тиллардаги ранг-тус билдирувчи лексемаларнинг аксарияти умумий илдишларга эга бўлиб, түркий мен-талитетни акс эттирувчи қадимий восита ҳисобланади. Шунинг учун түркий тиллардаги таянч ранг белгилари пратурк асосига эга бўлиб, барча түркий тилларда «асосий» ранг номларининг ассоциатив қўлланилишидаги параллелизм кузатилади, бу кўп жиҳатдан сифат-ранг белгиларининг ягона келиб чиқиши билан белгиланади.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящается обзору научных исследований лингвистов-тюркологов в относительно новой в языкознании области лингвистики цвета. Анализ исследований цветообозначающих лексем различных языков общетюркского пласта, показ-зал, что большинство цветообозначений в тюркских языках, имея общие корни, являются древним средством отражения тюрк-ской ментальности. Поэтому базовые цветообозначения в тюркских языках имеют пратюркскую основу, и во всех тюркских языках прослеживается параллелизм ассоциативного употребления «основных» цветоименований, что во многом определя-ются единым происхождением прилагательных-цветообозначений.

SUMMARY. The article is dedicated to the review of linguistic studies conducted by Turkologists in the relatively new field of color linguistics. An analysis of the research on color-designating lexemes in various languages of the Common Turkic group has shown that most color terms in Turkic languages, having common roots, are an ancient means of reflecting Turkic mentality. Therefore, basic color terms in Turkic languages have Proto-Turkic origins, and a parallelism in the associative use of “primary” color names is observed across all Turkic languages, which is largely determined by the common origin of the color-designating adjectives.

NAMANGAN WĀLAYATÍ KENAGAS QARAQALPAQLARÍ

A.A.Prekeeva – filologiya ilimlerinin kandidati, docent

Ўзбекстан мамлекетлик көркөм өнер һәм мәдениет институти Нокис филиали

Tayanch soʻzlar: qoraqalpoqlar tarixi, Noʻgʻay Oʻrdasi, Turkiston, koʻchmanchilik, Xiva xonligi, Buxoro amirligi, Qoʻqon xonligidagi qoraqalpoqlar, Kenagas qoraqalpoqlari, Kenagas qabilasi, Chigʻanoq qishlogʻi, Sirdaryo boʻyi, ajiralgan sheva.

Ключевые слова: история каракалпаков, Ногайская орда, Туркестан, кочевничество, Хивинское ханство, Бухарский эми-рат, каракалпаки Кокандского ханства, кенегасские каракалпаки, племя Кенегас, кишлак Чыганак, побережье Сырдарьи, изоли-рованный говор.

Key words: history of the Karakalpaks, Nogai Horde, Turkestan, nomadism, Khiva Khanate, Bukhara Emirate, Karakalpaks of the Kokand Khanate, Kenagas Karakalpaks, Kenagas tribe, Chyganak village, Syr Darya coast, isolated dialect.

Qaraqalpaq xalqı hár túrli dáwir qıyınshılıqların basınan ótkergenligi tariyxтан málim.

1598-jılı Noǵay ordasınıń biyi Ormambet biydiń qaytıs bolıwı nátiyjesinde orda qulaydı. Xalıqlar toz-toz bolıp, hárkim hár tárepke kóshiwge májbúr boladı. Usı orda quramında jasap atırǵan qaraqalpaqlar da Túrkiстан tárepke qaray kóshedi. Bul jerge kelip Sır jaǵalawlarında, Sıǵnaq, Jańakent átiraplarına ornalasadı. Degen menen, bul jerlerde de kún-kóris asharshılıq, jawgershilik saldarınan júdá qıyın boladı. 1723-1743-jıllardaǵı qazaq xanlarınıń óz-ara urısı hám juńǵarlardıń basıp alıwı sebepli qaraqalpaqlar jáne bul ata mákanın taslap ketiwge májbúr boladı [1:23]. Bul

jaǵdaylardı Jiyen jırawdıń, «Kórgende bolar kewlim xosh» degen qosıǵınan ańlawımızǵa boladı.

Tawima pitken shınarım,
Aldıma tutqan minarım,
Dáwirlep shalıp qonarım,
Toǵayım, sennen ayırıldım.
Ashılǵan baǵda anarım,
Elatımnan ayırıldım [2:29].

Usı jawgershilik waqtında qaraqalpaqlar úsh tárepke – Qoqan xanlıǵına, Buxara ámirliğine hám Xiywa xanlıǵına qaray kóshedi. Biz usı Qoqan xanlıǵına qaray kóshken, yaǵniy Namangan wálayatı Pop rayonu Kenagas awıl